

Я прийшов на цей світ 1894 року, у польській родині, в Україні.

Ці слова, здавалося б такі прості, сьогодні потребують багато пояснень.

Річ у тому, що тоді (XIX століття — В. Л.) національність батьків мала дещо інше значення ніж тепер. Молоде покоління звикло розглядати національність як своєрідну форму етнічної спадковості для кожного новонародженого. Нам казали, що народжується німець або негр, і тільки потім він стає людиною, якщо взагалі доходить до такого.

У долину Дністра ці поняття було привнесено із Заходу порівняно пізно, і я не впевнений, чи навіть сьогодні там змінилися погляди на це. У Західній Європі ми бачимо всюди, вздовж мовних кордонів, укріплені замки, мури, рови, які свідчать, що тут тривалий час люди боролися за кожне село, кожен клаптик землі. За нашої пам'яті тут точилася запекла боротьба за володіння кожною школою, кожним заводом, кожною крамницею, кожною останньою акцією. У вогні тих боїв народи Заходу змогли повсюди встановити свої мовні кордони, вигнати чужинців, видавати візи іноземцям і так створити видимість внутрішньої однорідності.

На моїй пам'яті у Східній Європі нічого такого не було. Вся величезна частина Європи, що лежить між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями, була однією великою шахівницею народів, наповнена островами й анклавом найдивніших комбінацій змішаного населення. У багатьох місцях кожне село, кожна соціальна і професійно-ремісничка група спілкується своїми говірками. У моїй рідній долині Середнього Подністров'я люди розмовляли так: заможні — польською мовою, селяни — українською, чиновники — російською з відтінком одеської говірки, купці — по-ге-

брейськи¹, теслярі та столярі — як філіпони², а старообрядці — російською з новгородською вимовою, «кабаніки»³ — розмовляли своїм діалектом. До того ж, у тій же місцевості були ще села з дрібною містечковою шляхтою, що розмовляла польською мовою, і з такою ж шляхтою, що розмовляла українською мовою; молдавські села говорять румунською; цигани — циганською. Турків, за загальним визнанням, вже не було, але в Хотині, на іншому боці Дністра, і в Кам'янці стояли їхні мінарети. Перевізники на переправі через Дністер досі називали Подільський край Лящиною, а Бессарабський берег — Туреччиною, хоча і Польща, і Туреччина були вже досить далеким минулим⁴.

До того ж у ярах і лісах, за межами поселень, жили так звані «ярові люди» з дикими бородами і дивним поглядом, які, мабуть, взагалі не розмовляли будь-якою мовою. Тут я опускаю ще тонші особливості, що траплялись в Буцневі⁵, де всі гебреї були громадянами Туреччини і ніколи не служили в армії, оскільки наймолодшому з них, згідно з паспортом, було п'ятдесят років.

Усі ці відтінки народностей і мов частково перебували у змінному стані. Сини поляків часом ставали українцями, сини німців і французів — поляками. А в Одесі взагалі творилися неймовірні речі: греки ставали росіянами, бачили там і поляків, які приєднувалися до «Союза Русского Народа». Ще дивніші комбінації виникали у змішаних шлюбах.

¹ У сучасному мовленні українців слово «жид» вважається застарілим, а слово «єврей» має російське походження. Нині в українській літературі, зокрема в перекладах, щораз частіше вживають слово «гебреї» (hebraeus — лат.), яке поширене в багатьох європейських мовах.

² Філіпони (липовани, філіповани) — релігійна група старообрядців, переважно московитів, які за часів Івана Грозного зазнали переслідування. Частина з них оселилася в Молдавському князівстві. Тепер мешкають в Україні та Румунії. Мають суворі релігійні настанови і традиційно протистоять Російській Православній Церкві. Найчисленніша громада проживає у м. Вилкове Одеської області.

³ «Кабаніки» (*kabannicy*) — люди, які жили в передмістях і займалися вирощуванням і забоем свиней.

⁴ Автор пише про період після третього поділу Речі Посполитої (1795), коли її територія потрапила під окупацію Росії, Австро-Угорщини і Пруссії, після чого вона припинила державне існування до 1918 року.

⁵ Буцнів — село в Летичівському районі на Хмельниччині.

— Якщо поляк одружився з русинкою⁶, — казав мій тато, — то їхні діти, зазвичай, ставали українцями або литовцями.

Взаємопроникна плинність народів створювала ілюзорні сподівання царським урядовцям, що за допомогою якогось натиску вдасться перетворити всіх на росіян. Їхні надії були марні. Утиски з боку адміністрації не тільки не зменшували кількості старих народів, але щоразу пробуджували до життя нові народности. За моєї пам'яті, власне, розвинувся національний рух українського, литовського та білоруського народів.

Різноманітні взаємини між людьми впливали на зміну рідної мови, але жодна з цих мов не зникла. У роки моєї юности деякі з цих діалектів розвинулися і перетворилися на чудові літературні мови, якими писали вірші, що були сповнені невідомими досі словесними чарівностями. Коли одна з народних традицій починала слабшати, то від сусідніх народів приходили неофіти, щоб підтримати її.

Таємниця цих дивних і заплутаних процесів, насправді, дуже проста. У ті часи національність не мала фатального характеру етнічної неминучості, а переважно була справою вільного вибору. Цей вибір не був обмежений мовою. У долині Дністра, через яку перейшли відголоски багатьох великих цивілізацій, мова кожної з них несла в собі різні історичні, релігійні та громадські традиції. Кожна цивілізація являла собою певну моральну позицію, що витворювалася протягом століть тріумфами, поразками, мріями і софістикою.

Цей вибір іноді мав у собі риси опортунізму. Я бачив щось подібне під час недавніх подорожей до Ужгорода, який тепер вкотре перейняв угорську назву Унгвар. На головній вулиці, під назвою Корсо, я чув здебільшого угорську мову. Старий мешканець цього міста на моє запитання, чи в Ужгороді завжди було так багато угорців, відповів:

— Е, ні. І тепер їх не так багато. Змінилися тільки чиновники, але ті, що прогулюються вулицею Корсо, завжди одні й ті самі. За часів Австрії вони говорили німецькою та угорською мовами; за часів Чехії — чеською; коли настала Україна — українською мовою, а сьогодні знову говорять угорською.

⁶ Русинка — українка. Русин — давня назва українців, найчастіше жителів Карпатського регіону. У міжвоєнній Польщі слово «русин» вживалося в урядовій термінології цілеспрямовано для заперечення існування української нації.

Проте, такий вибір часто мав глибокий задум і неабияку силу переконання. Останнім часом я бачив кілька прикладів такого вибору. У той час, коли російська мова відкотилася за межі (Польщі. — В. Л.), до кордонів радянських республік — Білорусії та України, у різних місцях з'явилися групи, які вільно послуговуються російською мовою. Кілька років тому я бачив у Кременці заможні гебрейські сім'ї, які розмовляли вдома російською мовою. Їхня мова не мала навіть тіні одеського чи бердичівського акценту, який принаймні мав би історичне пояснення, але мала акцент винятково Санкт-Петербурзький. Такий акцент приходив до них від пристрасті до читання книжок російських авторів. У Підкарпатській Русі частина інтелігенції також намагається говорити російською.

В одному містечку я відвідав редакцію місцевої газети, яка виходила друком дивною російською мовою, архаїчною та незручною для читання, з якої б насміхалися жителі Санкт-Петербурга. Я застав там головних працівників. Один з них походив із змішаного польсько-російського шлюбу і провів своє дитинство у Варшаві, а другий розмовляв правильніше, якого сприйняв як імігранта з Росії, він був колишній офіцер австрійського війська. Мабуть, на віддалі від мовного джерела, в змінному перебігу історичних подій, мова Москви і Санкт-Петербурга мала б уже згинуті в Карпатах, але з усього світу туди збіглися різні люди, щоб роздмухати іскру, яка ще тліла у попелищі. У той же час Владислав Ходасевич⁷, у якого і тато, і мама — етнічні поляки (очевидно, автор помилився або не знав. Батько В. Ходасевича — литовець, а мама — гебрейка. — В. Л.), посів місце першого російського поета.

У роки моєї юности такі процеси нуртували по всій східній окраїні старої Речі Посполитої. Внутрішнє життя національних груп поглиблювалося і викристалізовувалося через відновлення та вдосконалення індивідуального вибору і необхідності для цього взаємопроникнення, тому що цей вибір вимагає розгляду щонайменше двох альтернатив у всьому їхньому обсязі, стояння на перехресті, звідки можна побачити зсередини дві дороги. В час мого

⁷ Владислав Ходасевич (1886–1939) — російський поет, літературний критик, історик літератури. Походив із збіднілої дворянської сім'ї Масла-Ходасевичів.

дитинства на колишніх українських теренах було велике розпуття, від якого, окрім різних бічних доріжок, вийшли чотири шляхи: один вів до Києва, інший до Кракова, третій — до Санкт-Петербурга і, нарешті, четвертий, який тоді ще не вів до Палестини, але вказував на Велику Книгу, яка у таємничий спосіб поєднує в собі надзвичайно різноманітний світ Ізраїлю.

Дорога та не була, у вузькому значенні, предметом вибору. Будь-хто не міг стати гебреєм. Чинником вибору тут була дещо інша підстава. В середовищі гебреїв можна тільки вибрати друзів і компаньйонів для роботи. На фільварку мого вуйка, Фелікса Ганіцького, навіть деякі наймити були з гебреїв. Ввечері головний економ, Фішель Грубман, з чорною бородою і засмаглим від сонця обличчям, як колір старих халяв, приходив на господарські наради. Коли мій дядько не був ним задоволений, то він одягав окуляри і вітався до нього холодними словами:

— Слава Ісусу Христу!

Це був натяк на те, що у Фішеля гойська голова, і що він зробив щось дурне. Вразливий до таких натяків Фішель зі смутком схилив свою «гойську Голову» («*gojowski Kopf*⁸») і покірно відповідав:

— Ну, нехай так буде.

Вихований у традиціях, які запізнав, як і багато хто з моїх ровесників, я був дуже розчарований, коли пізніше у Польщі зіткнувся з виявами галасливих, викличних почуттів націоналізму, зухвалих, майже безсоромних. Вияви цього видалися мені чимось із дуже поганим смаком, яке могло пасувати тільки скоробагатькам і простакам.

Ці поняття, винесені з долини Дністра, залишилися у моїй пам'яті живими й актуальними, навіть тоді, коли інші спогади про мою малу батьківщину покрилися туманом часу. Протягом 1919—1939 років я був свідком багатьох непримиренних націоналістичних протистоянь, в яких акти насильства і жорстокости розділили, здавалося непоправно, на ворожі групи всю Східню Європу. Стара цивілізація цієї частини континенту, яка протягом

⁸ *Kopf* — голова — німецьке слово. У німецькій мові іменники пишуть із великої літери.

Післяслово

Польського письменника та поета Єжи Стемповського я відкрив для себе зовсім випадково. Працюючи над веб-сайтом «Заліщики: фото- та відео-архів» (www.zalishchyky.net) створив галерею «Особистості», де помістив фотографії людей, які народилися, жили, працювали або відпочивали у Заліщиках, що розташовані на березі Дністра, і чиє ім'я посідає важливе місце в історії та культурі. Зокрема, помістив родинні фотографії Євгена Маланюка, видатного українського поета першої половини ХХ століття, який неодноразово відпочивав у Заліщиках.

Вивчаючи його біографію, дізнався, що Єжи Стемповський хресний батько Богдана, сина Євгена Маланюка. Окрім того, письменник очолював у Заліщиках «Будинок творчості». Про цей «Будинок» пише Леонід Куценко, переповідаючи спогади Богдана Маланюка про дитинство і батька: «За традицією дитячої пам'яті батько запам'ятався вдома за письмовим столом, над рукописами, статтями книгами та в час сімейного відпочинку в Кунштаті (Моравія), на дачі відомого польського письменника Я. [Ярослава] Івашкевича, у Богданового хрещеного батька, літератора Я. [Єжи] Стемповського у Будинку творчості у Заліщиках на Тернопільщині тощо».

Я зробив запит у пошуковій системі інтернету на Jarzy Stempowski. Перша інформація, яку видав комп'ютер була збірка есе під назвою «W dolinie Dnestru. Pisma o Ukraine», упорядник проф. Миколай Ковальчик. Книжку я замовив у бібліотеці Гарвардського Університету. Перше, однойменне, есе цієї збірки заповонило мене. Я перечитував текст кілька разів. Єжи Стемповський надзвичайно цікаво й образно передав особливий колорит побуту Подністров'я. Кожен рядок тексту переносив мене в уяві до «берега мого дитинства», яке пройшло в долині Дністра. Я подумав, що в Україні повинні більше дізнатися про польського письменника, котрий з такою любов'ю та пієтетом описує Південне Поділля, і що цей текст має бути доступним українському читачеві.

Василь Лопух